

Beszélgetések, viták Ferge Zsuzsával

Zsuzsa engem szervezett formában sohasem tanított, mégis egyike azoknak, akitől a legtöbbet tanultam. Talán ő az, akivel a legtöbbet vitatkoztam, mégis egyike azoknak, akikkel a fontos dolgokban a leginkább egyetértünk.

Szervezett formában azért nem tanított, mert akkor még nem volt szociológusképzés Magyarországon. Különböző kutatásokhoz és szociológusokhoz igyekeztünk csapódni, és szerencsére az 1960-as évek vége, az 1970-es évek eleje olyan időszak volt, amikor voltak olyanok, akikhez érdemes volt csapódni. Olyan időszak volt ez, amikor a jó tanárok – mindenek ellenére – megtalálták a jó diákokat, és a jó diákok – mindenek ellenére – megtalálták a jó tanárokat. Később változott a helyzet: a jó tanárok közül többen – rövidebb-hosszabb időre – külföldre kényszerültek költözni, a jó diákok közül pedig egyre többen igyekeztek egyre távolabb kerülni a szociológiától. Ennek hatását máig lehet érezni.

De Zsuzsa itt maradt, vele mindig lehetett vitázni, beszélgetni. Először talán 1972-ben, a Szocio-

lógiai Intézetben találkoztam vele. Én akkor még egyáltalán nem voltam biztos abban, hogy filozófus, történész vagy éppen szociológus akarok lenni, az empiria még nem fertőzött meg végzetesen. Mindenesetre a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen, ahova korábban jártam, rühelltem a statisztikát, ehhez különböző ideológiáim is voltak, amiket nyíltan hangoztattam. Zsuzsának csak néhány mondata volt ezzel kapcsolatban, de abból megértettem, hogy ez így nem fog menni. Mindennél többet számított persze, hogy kutatásaiból ráéreztem arra, amire egyetemi tanulmányaim során soha, hogy a statisztika rendkívül fontos és értékes eszköz – ami olykor helyettünk gondolkodik. Statisztikai táblát pedig úgy kell tudni olvasni, mint egy jó regényt – mondta Zsuzsa, amit aztán sosem felejtettem el.

Később – nem kis részben ennek a beszélgetésnek a hatására – nagyon is sokat foglalkoztam különböző statisztikai kiadványok bogarászásával. Kialakult az a módszer, hogy kérdőívet csak akkor csinállok, ha nagyon muszáj – ez annál is könnyebb volt, mert sosem volt elég kutatási pénzem –, és a statisztikai adatok másodelemzését intenzív terepmunkával és mélyinterjúkkal egészítem ki. A szociálpolitikai redistribúció társadalmi hatásainak elemzéséhez

a jövedelemfelvételek, a fogyasztóiár-rendszer vizsgálatához a háztartásstatisztika, az általános iskolai szegregáció tanulmányozásához az iskolai statisztikai anyagok, a különböző város- és településszociológiai kutatásokhoz a népszámlálási adatok másodelemzését végeztem el. Ezen munkálatok során Zsuzsa mindvégig éles szemű kritikus és jó tanácsadó volt.

Olykor persze vitáink is voltak. Az általános iskolai rendszerrel kapcsolatos, Csanádi Gáborral közösen végzett kutatásaink során Zsuzsához hasonlóan arra az eredményre jutottunk, hogy a magyar iskolarendszerben már az államszocialista időszakban erős hierarchia érvényesült, hogy ez a hierarchia erősen összefüggött a tanulók induló előnyeivel és hátrányaival, sőt a különbségek az iskolai évek alatt nemhogy csökkentek volna, hanem növekedtek. Mi Csanádival arra a következtetésre jutottunk, hogy ez azzal magyarázható, hogy az általános iskola a strukturális egyenlőtlenségek iskolai leképzésének rejtett rendszerévé vált. Nem arról van szó, hogy – mint Zsuzsa írta – a különben homogén általános iskolai rendszer a nyíltan strukturált középfokú iskolák „visszaháramló hatásának” következtében kényszerülne hierarchikus belső rétegződésének kialakítására. A különböző társadalmi közegekből az általános iskolába érkező gyerekek eleve jelentős

társadalmi jellegű különbségeket hoznak magukkal, az iskola csak felerősíti ezeket az egyenlőtlenségeket. Az iskolai szelekció legerősebben az úgynevezett kisegítő iskolákban érvényesült, ahol – gyakran bármilyen értelmi fogyatékosra utaló jel nélkül – a szegény és különösen a cigány származású gyerekek sokszoros felülreprezentáltságát találtuk.

Zsuzsával való egyik régi vitánk a szociálpolitikai újraelosztás jellegéhez, illetve ahhoz kapcsolódik, hogy mikor és mennyire célszerű univerzális elosztásra törekedni. Az 1970-es évek közepén, a már említett statisztikai adatok felhasználásával megvizsgáltam a pénzbeni és természetbeni társadalmi juttatások, valamint az árkiegészítések rendszerén keresztül érvényesülő jövedelem-újraelosztás hatását a társadalmi egyenlőtlenségekre. Én azt találtam, hogy ez az újraelosztási rendszer a szegényeket még szegényebbé, a gazdagokat még gazdagabbá teszi, és ezt a centralizált redisztribúció államszocializmus körülményei közötti működésével magyaráztam, míg Zsuzsa elsősorban azzal érvelt, hogy szükség van ilyen újraelosztásra, mert e nélkül a hátrányos helyzetűek még hátrányosabb helyzetűek lennének. Zsuzsa szerint az elosztási anomáliák különböző reformintézkedésekkel orvosolhatók lehettek volna, én pedig amellet

érveltem, hogy nem az állami redisztribúció egyes korrigálható elemei, hanem maga a szisztéma vált idejétmúlttá. E kérdésről folytatott vitáink – mindenféle rendszer- és kormányváltások ellenére – azóta is folynak.

Ide kapcsolódnak a szegénység jellegének megváltozásával kapcsolatos vitáink is. A Zsuzsa által az ezredforduló táján javasolt a szociális és családtámogatási rendszer „gyökeres átalakítását” célzó intézkedések tipikusan olyan programok voltak, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére valók. Ezek húsz-harminc évvel korábban akár hasznosak is lehettek volna. Annak idején magam is hasonló irányú javaslatokat fogalmaztam meg, amikor azzal érveltem, hogy az értékarányoktól eltérített áraknak csak nagyon korlátozottan és csak másként megvalósíthatatlan szociális célkitűzések esetén van létjogosultságuk, és hogy a szociálpolitikai újraelosztásnak csakis akkor van értelme, ha az mérsékli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Azóta azonban gyökeresen megváltozott a világ, és teljesen átalakult a magyar társadalom! A rendszerváltást követő gazdasági válság Magyarország békebeli történetének legsúlyosabb válsága volt, majd a '90-es évek közepétől beindult gazdasági növekedés hatása jóformán

meg sem érintette a társadalom egy részét. Az országnak voltak és vannak olyan térségei és a magyar társadalomnak voltak és vannak olyan csoportjai, amelyek számára a posztkommunista válság még mindig nem ért véget, amelyek minden mentális és anyagi tartalékaikat kimerítették, amelyeknél a társadalomból való „kiilleszkedés” folyamata még azóta is tart. A probléma súlyosságát jól érzékelteti az az adat – írtam akkor, de írhatom ma is –, hogy 1989–1993 között elveszett a magyarországi munkahelyek mintegy egyharmada, és a magyarországi munkahelyek tényleges száma tíz év gazdasági növekedés után is körülbelül csak ugyanannyi volt, mint a gazdasági visszaesés mélypontján. Közben az ország munkaerő-állománya oly módon modernizálódott, hogy „felesleges” egyharmadát végleg leírták. Hasonló jellegű „modernizációs átalakulás” ment végbe az iskola- és a településrendszeren belül is. Mindezek következtében ma nem egyszerűen szegénységről, esetleg mélyszegénységről, hanem tartósan mélyszegénységben élőkéről, nem csupán munkanélküliekről, hanem tartósan munkanélküliekről, nemcsak a munkaerőpiacról kiszorultakról, hanem tartósan a munkaerőpiac, a településrendszer, a szociális ellátórendszerek perifériáira szorultak tömegeiről,

ráadásul mindezen problémák generációk közötti átöröklődéséről indokolt beszélni.

A társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére kitalált eszközökkel ezek a szociális problémák nem kezelhetők. A gyermekek számának növekedésével párhuzamosan emelkedő mértékű támogatási rendszer viszonylag jól működött a késő-kádárizmus időszakában, amikor a szegénységbe kerülés kockázatát leginkább olyan demográfiai változók magyarázták, mint a kereső-el tartott arány és a gyermekek száma. Ez az eszköz sokkal kevésbé lehet hatékony ma, amikor a szegénységbe kerülés valószínűségét döntően olyan strukturális változók határozzák meg, mint az iskolai végzettség, és hogy valakinek van-e munkája vagy nincs. Rossz beidegződés minden szociális problémát elosztási kérdésként kezelni. Ez a Kádár-rendszerben is helytelen volt, de azóta sokszorosan az. A legszegényebbeknek ma nem az a problémájuk, ami akkor volt, hogy van ugyan munkájuk, többé-kevésbé biztos otthonuk és megélhetésük, de valamivel több pénzre lenne szükségük. A tartósan leszakadó népesség többsége ma szélsőségesen szegregált helyen lakik, gyakran olyan településen, ahol közel-távol nincs munkahely, a gyermekek a külvilágból érkező hivatalos személyeken kívül talán még soha nem láttak rendszeresen munkába járó

felneveltet, és olyan iskolába járnak, amely garantáltan egész életükre munkanélkülivé „képezi” őket. Az univerzális ellátó rendszerek mellett érvelők legfontosabb érve az volt, hogy ezek hiányában szétszakad a társadalom. De mi a helyzet akkor, ha ez a szétszakadás már valósággá vált? Az alanyi jogon működő elosztási rendszerek dogmájához való merev ragaszkodás szükségszerűen azt jelenti a hierarchiája alján szétszakadt társadalomban, hogy az állam hatalmas összegeket fecsére el szociális kiadásokra, anélkül hogy ennek lennének igazi haszonélvezői. A segítség nem vagy csak nem megfelelő formában és nem elégséges mértékben jut el a legszegényebbekhez, a legkiszolgáltatottabbakhoz, mert az erősebb érdekérvényesítési képességű csoportok mindig megtalálják annak a módját, hogy a nem eléggé célzott szociális programokból ők részesedjenek a legnagyobb mértékben. A magasabb státusúak adójának jelentős részét pedig az állam anélkül költi el szociális kiadásokra, hogy ezért az adózók bármi igazán lényegeset kapnának cserébe. Miközben jövedelmükhöz képest sokan alig érzékelhető juttatásokban részesülnek, nem mérséklődik a szociális feszültség, nincs kevesebb hajléktalan és koldus az utcán. A magas tényleges munkanélküliség, a járadék- és adófizetők alacsony

aránya és a társadalomból kihullottak legalább minimális eltartásának – egyre kevésbé figyelembe vett – európai kényszere szükségszerűen emeli a munkabérek járulékos költségeit, csökkenti az ország versenyképességét, végső soron aláássa a fenntartható gazdasági növekedés feltételeit.

Ezek azok a legfontosabb kérdések, amikről – és persze még sok másról is – már évtizedek óta vitatkozunk Zsuzsával. Miközben, mint írtam, a lényeges dolgokban szinte mindig egyetértünk. Nekem ezek a viták mindig hasznosak voltak. Köszönettel tartozom ezért a 85 éves, de még mindig fiatal Ferge Zsuzsának. Isten éltesse!